

ДІАЛЕКТНІ ТОПІКИ ЯК ХУДОЖНІ ТЕКСТЕМИ

М.П.Панфілов

(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

У статті досліджуються номінації, що інформують про діалектні маркери в художніх контекстах, – діалектні топіки. Вони формують функції, які, на думку автора, є потенційно відкритими.

В статье исследуются номинации, информирующие о диалектных маркерах в художественных контекстах, – диалектные топика. Они формируют функции, которые, по мысли автора, являются потенциально открытыми.

Художній текст – об'єкт складний і гетерогенний.

Типологія текстем, як і самих текстів до сьогодні не має одностайного теоретичного обґрунтування. Дослідники лінгвістики тексту поділяють тексти за різними параметрами: на жорсткі (клішовані), узуальні (частково регламентовані) і вільні; дескриптивні (описові), нарративні (оповідні) та експланаторні (пояснювальні), аргументативні й інструктивні (1, 601-602).

Тут варто звернутися до деяких літературознавчих та філософських аспектів художнього тексту, до його внутрішньої природи. Про “твореність” естетичного світу в художньому тексті, на відміну від наукового, говорить Ю.Лотман: “Художній текст є акт творення світу, такого світу, у який закладено механізми непередбаченого саморозвитку” (2, 330).

Характеризуючи “голоси” у художньому тексті, М.Бахтін висловлює цікаву думку щодо його поліфонії: “Кожна велика і творча словесна цілість є дуже складною і багатоплановою системою відношень... У кожному слові – голоси іноді безкінечно далекі, безіменні, майже безосібні (голоси лексичних відтінків, стилів тощо), майже невловимі, й голоси, що близько і суголосно звучать.

Будь-яке живе, компетентне і безсторонне спостереження з певної позиції, з будь-якого погляду завжди зберігає свою цінність і значення” (3, 493).

Т. Возняк заглиблюється у категорію декларованості/недекларованості у мові. Носії конкретного мовного матеріалу, стверджує автор, щось явно представляють у мові, а щось ні. Йдеться про “прийняття до відома” того, що у мові щось існує. Не деклароване, проте відкрите “щось” безперечно існує у мові. У звичайному діалозі можуть виявлятися відкрите і приховане від пасивного медіатора. Діалог являє собою живу складну смислову й емоційну субстанцію... Ми співтворимо своє висловлювання з мовою як системою” (4, 57).

Наше обстеження художніх текстів свідчить про те, що в них присутні нові за характером тексти, а саме лінгвальна атрибутика – від фоніки до інтертекстуальності, які виконують свої функції. Одним із сегментів лінгвальної атрибутики є контексти з діалектизмами, або діалектні топіки, під якими розуміємо такі змістові фрагменти художнього тексту, котрі своїм змістом вказують на говіркові особливості мовлення художнього персонажу чи соціуму. Вони як сегменти лінгвальної атрибутики залучаються авторською художньою свідомістю до структури художнього твору й набувають статусу художніх текстем.

У досліджуваних нами текстах виокремлюємо такі віртуальні функції художнього тексту, про які йтиметься далі.

Мовно-релятивна констатація діалектних ознак персонажа вказує на позначення контекстуальними засобами ознак діалектного мовлення. Ця функція залежно від художніх конкретизаторів може варіюватися у кількох парадигмах.

Наприклад, характеристика мовця-персонажа з погляду діалектного мовлення або діалектного акцентування зводиться до діалектних деталей “мовного портрета” персонажа.

Письменник описує мовлення через лінгвальний атрибут — діалект. Так, головного героя, композитора Андріана Леверкюна (Т.Манн “Доктор Фаустус”) полонить своєю вродою, дитячою безпосередністю, а найбільше дивовижною діалектною мовою хлопчик Непомук Шнейдевейн:

Він відповідав на питання про здоров'я матері, про подорож, про перебування у великому місті Мюнхені, як уже сказано, із виразним швейцарським акцентом, і у срібний голосок його закрадалось безліч діалектизмів: “домок” замість “дім”, “ладеньке” замість “красиве” і “трішеньки” замість “трохи”. Крім того, він часто вставляв “значить”. Для прикладу: “Так, значить, було гарно” тощо. Багато чого достойного збереглося у його мові і від старовинних зворотів: кажучи, що він щось загубив, малий вживав вираз “призабувся”, а насамкінець заявив: “Геть нічого відать не відаю” (5, 597).

Фонетизована парадигма діалектного мовлення художніх персонажів представлена у експланаторному розгортанні. У такому художньому топіку репрезентовано і причину діалектної вимови окремих звуків, акцентуацію вокалів тощо. Наприклад, у мові пастора церкви св. Марії (“Будденброки” Т. Манна) Андреаса Гринегейма: *Андреас Грингсгейм – уродженець Франконії, де він був провідником маленької лютеранської общини, загубленої серед постіль католицького населення. Його прагнення до чистої і патетичної промови призвело до своєрідної вимови із довгими і глухими, а часом підкреслено акцентованим голосним і розлогим “р” (6, 447).*

Завдяки художньо-текстотворчим компонентам по-іншому сформовано діалектні топіки у творенні мови соціуму. У надфразній єдності їм передують оповідь-мотивація, яка розкриває причини діалектизмів. Наприклад, художня уява А. Доде “описує” завсідників паризького Латинського кварталу, що відвідують кафе Мальнюса, куди потрапляє двадцятидворічний Нума Руместан, герой однойменного роману. Тут є і діалектний фонетизм, і морфеміка, і екзотична антропонімія:

Там, переливаючись усіма барвами веселки, пишно розцвітав Південь Франції. Південці гасконські, провансальські, південці з Бордо, Тулузи, Марселя, південці з Перигола, Оверні, Ар'єжу, Ардешу, піренейських департаментів, із прізвищами на ас, юс, ак, ряхтючими, гуркотючими, варварськими – Етчеверрі, Термінаріас, Бентабулеш, Лабульбен – прізвищами, які наче вибухали, мов міна, завзято акцентуючи голосні (7, 19).

У художніх топіках представлено і діалектне мовлення як пріоритетну базу, котрій надають перевагу у родинному колі, навіть у вищих суспільних верствах, наприклад, у родині Будденброків (“Будденброки” Т.Манна), як-от:

Незабаром бесіда торкнулась торгівлі, і всі мало-помалу перейшли на місцевий діалект; у його важких, смачних зворотах було більше стислої діловитості, умисної недбалості, а часом і благодушного кепкування над собою. “Біржа” у такій вимові звучала майже як “баржа”, а обличчя співрозмовників при цих звуках прибирали вдоволеного виду (6, 87).

Характеризація діалектів (наріч) соціуму, його фонопросодики, мовної поведінки. За допомогою діалектного топіка, наприклад, А.Доде (“Нума Руместан”) створює колоритну картину мовного розмаю люду міста Апс.

Ви б тільки послушали розмов, захоплені згуки, голосні простодушні міркування славетного апського простолюддя – то на провансальському наріччі, то спотвореній французькій мові, але постійним запахом часника, із нещадним акцентом, що карбус кожен склад і не минає жодної крапки над “і”? (7, 7)

Або пояснення діалектного узусу у вживанні слова “тітка” (Е.Золя “Щастя Ругонів”) у мовленні хлопчика Сільвера:

Сільвер зростав сам і нікого не бачив, крім Аделаїди. Белькочучи по-дитячому, він прозвав її “тітка Діда”, і це ім'я, врешті, так і залишилося за старою жінкою: в Провансі слово “тітка” вживається тільки як привітливе звертання. Дитина почувала до своєї бабуні особливу ніжність, змішану з шанобливим страхом (8, 145).

Діалектизми як об'єкт оцінки та засіб створення комічного спостерігаються у контексті Т.Манна (“Будденброки”), де синсемантичне і предметно-логічне об'єктивування збігаються.

Ампліфікація дієслівних і об'єктних компонентів підсилює негативну конотацію, як-от:

Так Пфюль кпинив з проповіді і вже цілком відверто висміював стилізовану франконську вимову пастора, його протяжні глухі і різко виділені голосні, його зітхання і постійно мінливу сутінь і світла на його обличчі (6, 548).

Як засіб створення комічного “діалектні” лексеми включаються у контекстуальний ряд однорідності або вживаються як звичайний семантичний поширювач-конкретизатор. Наприклад, у Т.Манна (“Будденброки”). Ось мова Христіана:

Увійшовши в азарт він говорив різними мовами – англійською, іспанською, на нижньонімецькому наріччі і на гамбурзькому діалекті, удавав у особах чилійських авантюристів, озброєних ножами, і уайтчепельських злодіїв... (6, 498).

У В.Теккеря (“Ярмарок марнославства”):

Він (сер Пітт Кроулі) міг не вгамовуючись розводитися про себе – то на хемширському наріччі, найгрубішому, найвульгарнішому, то прибираючи тон світської людини (9, 98).

У А.Франса (“Харчівня королеви Гусячі Лапки”):

Він умів ганити бога усіма мовами світу. Він наслав на мене наглу і насильницьку смерть, нагромаджуючи без міри образи і обізвав мене свинею на чотирнадцятьох, якщо я не збився з ліку, наріччях (10, 437).

Функція психологічного впливу помітна у фрагменті роману “Успіх” Л.Фейхтвангера. Вражаюча інфляція охопила Німеччину. Панує дорожнеча, страх, голод, безнадія. Церква намагається відволікти народ від пекучих проблем, напускає ману – гасло “Важливо у світі лиш одне – врятувати свою душу.” Щоб залагодити розпач і відчай народу, мобілізовано священників, “які мали хоч якийсь авторитет” (11, 408). І далі читаємо:

Найбільшу популярність у населення мав священник-ієзуїт, вишуканий молодик. Улецуючи і розгромлюючи, переконуючи і гнівно погрожуючи, звучав його старанно вивіреним голосом. Красиво виділялась шляхетно окреслена характерна голова. Вільна проповідницька німецька мова справляла особливо сильне враження завдяки ледве вломимому відтінку місцевої говірки, рідної всім присутнім. Багатьом через брак місця довелося, дійшовши до церковних дверей, повернути назад... І зараз окрилений голос пастиря проникав у вуха домогосподарок, які не знали, як добути усе необхідне на завтра... Проникав у душі людей, що отримали... підказки для біржевої комбінації... Проникав у душі жирних спекулянтів, які охоче погоджувалися офірувати церкві значну частину своїх розбухлих доходів... Проникав до вух старих чиновників, укріплюючи в їх спротиві новим віянням. Усе це скупчене по-літньому спітніле товщице з вірою і тупою відданістю дивилося на благородне римське обличчя із витончено вигнутим носом і випуклими карими очима (11, 408-409).

Як видно, ядерною діалектальною константою у структурі контексту є “німецька мова завдяки ледве відчутному відтінку місцевої говірки”. На тлі контекстуальних конкретизаторів виступають креагенти “улецуючи і розгромлюючи, переконуючи і гнівно погрожуючи, звучав його старанно вивіреним голосом”, “окрилений голос проникав у вуха домогосподарок”, “проникав у душі”. Фінал комунікативної стратегії – “товщице з вірою і тупою відданістю дивилося”.

Головний герой роману Томаса Манна “Доктор Фаустус” композитор Адріан Леверкюн, написавши свій останній твір “Apcalypsis cum figuris”, що віщував згубний кінець усьому німецькому через душевну пригніченість, не зміг вийти зі свого звичного заточення у Пфейферінзі й бути присутнім на слуханні свого сенсаційного твору. Він не знав і про враження слухачів від своєї музики. І все ж:

Із близьких наших знайомих лише мила Жанетта Шейрль... приїхала до Франкфурта, щоб потім у Пфейферінзі достеменно про усе розповісти Адріанові на своєму неповторному франко-баварському діалекті. На той час він завжди радів відвідинам елегантної “мужички”: її близькість впливала на нього заспокійливо, давала йому відчуття якоїсь оберегової сили (5, 586).

Ядерна константа – “неповторний франко-баварський діалект”; креагенти – “елегантна мужичка”, стратегія фіналу (впливовість) “близькість впливала на нього заспокійливо, давала йому відчуття якоїсь оберегової сили”.

Функція посесивності мотивована тим, що у контекстах створюється смисловий фон приналежності, включеності у певний загал (спільноту) за певними ознаками. Такою ознакою виступає діалектний маркер, підтримуваний креагентами. Разом вони й інтегруються у функцію посесивності.

Найчастіше, на нашу думку, вона помітна у художніх контекстах Л.Фейхтвангера, як-от:

Посвідчувачка явно схилила на свій бік навіть тих, кого спочатку несхвально налаштувала її надмірна сміливість, а зараз набула усезагальної симпатії. До того ж вона, чим більше хвилюючись, говорила із різкою місцевою баварською вимовою. Її слова, вся її манера поводитися була такою, що нікому не могло спадати на думку запідозрити в ній прибулу “чужинку” (11, 115-116).

Створюється смисловий блок функції: константа “різка місцева баварська вимова” і креагенти “набула усе загальної симпатії”, “нікому не могло спадати на думку запідозрити в ній прибулу “чужинку”.

Другий фрагмент з “Успіху”:

Він (міністр)...якимось нутром чимглибше цікавився таким, як і багато його земляків, здавна залюбки і ґрунтовно займався ними. Знав силу-силенну цікавих анекдотів із царини баварської історії та етнографії. Знав, наприклад, чому його звать Кленк, а не Гленк і міг вести з письменником доктором Маттеї, крацим знавцем цих питань, кількогадинні обґрунтовані суперечки про найдрібніші відтінки баварського діалекту (11, 80).

Названу функцію створюють ядерна константа “найдрібніші відтінки баварського діалекту”, креагенти “земляки”, “анекдоти із царини баварської історії та етнографії” та фонові конкретизатори контексту.

На відміну від попередньої для функції мовного опозиціонування, контрастивності характерно значення узагальнення, а навпаки – члени опозиції перебувають у відношенні протиставності, протилежності. У цьому випадку діалектний маркер виступає як ознака одного із корелятивів.

Художній діалектний топик сприяє формуванню різного характеру опозицій, наприклад, мовно-соціумна опозиція у творі Т.Манна “Обранець”:

Ти хрещеник абата, тебе, помісь хижки і гордині, він, по шести роках узяв до монастиря, ти навчений і грамоті, і науки і всякої попівської мудрації, але час від часу ти завітаєш до нас у гості і ми помічаємо, що ти не хочеш, щоб ми помітили різницю між нами, - твій ніжний ротик мавпує нашу говірку, а це нестерпно, бо мужицька мова пасує лиш мужицькому роту, і якщо так мовлять ніжним ротиком – то це глум! Знуцанням є саме твоє існування, бо ти несеш у світ безлад і путанину (12, 98).

Або контекстуальна опозиція “діалектна мова - літературна мова”, де героїня Тоні Перманедер (Т.Манн “Будденброки”) відчуває психологічний дискомфорт від порушення норми і навіть викликає у неї вразливу образу. Опозицію підсилює монологічна мова твору:

- А тут, Ідо, ...тут, де він (Перманедер, другий чоловік Тоні – перелік М.П.), вирваний зі звичайної обстановки, де люди зовсім інші – строгіші, честолобніші...як би це висловитися....благопристойніші, - тут я часто через нього червонію; так, так щиро зізнаюсь тобі, Ідо...я соромлюсь його...Ти знаєш, він вже неодноразово говорив “мені” замість “мене”. На півдні так не говорять. Ідо, навіть найосвіченіші люди, коли вони поблажливо налаштовані, і нічий слух це не ображає, нікого не гнівить, ніхто навіть уваги не зверне (6, 392).

Лінгводидактична функція є специфічною порівняно з попередніми, оскільки стоїть дещо осібно. Її специфіка полягає у прагматично-прикладному характері та дидактичній настанові. Вона спрямована на свідомість юного читача і пізнання ним самої мови. Засоби контекстів у межах цієї функції сприяють максимальному сприйняттю: номінативна прозорість поєднується з образністю, науковість – із розважливістю. Мнемотехнічність забезпечується метафоризацією і поетичною формою. Ось, наприклад, “Чудові барви” Дм. Білоуса: *Які*

чудесні барви у нашій рідній мові, // Які відтінки різні від Сейму аж по Сян! // У Києві говорять інакше, ніж у Львові, - // І чорногуз, і бусол, лелека і боцян... // Так наче називаєш різновиди лелек ти, // А це лиш різні назви, синонімічний ряд. // А є ще риси мови, що зветься діалекти // Це говори місцеві на децю інший лад (13, 40).

В опоетизованому діалозі розкрито мовне чаклунство діалектолога у визначенні мовної географії мовця: *Якось на базарі професор із столиці // Заговорив із дідом, що ягоди привіз: // -То, значить, на Поліссі вродили полуниці? // Я бачу, ви з-над Снови, із хутора Рогіз. // Дід витріщає очі – і як це може бути? // - То ви з Рогозу родом? Мо, інженер, поет? // - Та ні, я просто знаю, як де говорять люди: // Прислухуюсь до мови – і в цьому весь секрет (13, 41).*

Реалізація лінгводидактичної функції у таких спеціалізованих текстах (як прозових, так і поетичних) набуває великої пізнавальної ваги. Навчальна мета їх має історичну традицію.

Об'єктом нашого дослідження є також фрагмент поетичного контексту класичного твору “Мова” М. Рильського. Роль ядерної константи перебирають на себе антропоніми – імена уславлених лексикологів. Контекст, як і весь вірш, має епідейктично-дидактичну настанову:

Немає

Мудріших, ніж народ, учителів:

У нього кожне слово – це перлина,

Це праця, це натхнення, це людина.

Не бійтесь заглядати у словник:

Це пишний яр, а не сумне провалля;

Збирайте, як розумний садівник,

Достиглий овоч у Грінченка і Даля... (14, 149)

Помітно, що функцію формує поетична образна мова, а підтримує її синсемантичний каркас: від утвердження (через заперечення) суб'єкта-носія вищої атрибутивності до подальшої образної атрибутивної поліпредикації (слово – перлина, праця, натхнення, людина), підсиленої імперативної настанови із включенням нової протиставно-образної предикації, а далі – у синсемантиці мети – кінцевого об'єкта (“у Грінченка й Даля”).

Загалом увесь цей невеличкий класичний вірш, який блискуче втілює мовний дидактизм, пронизаний імперативно-об'єктною синсемантикою, виразно повторюваною морфолого-синтактикою.

Вивчення художніх текстів свідчить про те, що діалектна атрибутика у творах Західної Європи більш заактуалізована, ніж у східнослов'янській літературі. Цьому факту є певні причини. Одну з них пояснив В.І.Даль. Великий лексикограф відмітив різке розмежування наріч (говорів) Західної Європи і діалектів Російської імперії. Зокрема, він писав: “Не станемъ разсуждать о пользѣ областныхъ словарей, или словарей нарѣчій. Во Франціи, Германіи, Италиі, гдѣ мѣстный народный говор нерѣдко до того уклоняется отъ общепринятаго, что почти можетъ быть принятъ за другой языкъ, словари нарѣчій мало могутъ способствовать изученію общаго языка; но гдѣ, какъ у насъ, на всемъ пространствѣ огромнаго царства разстилаются безпредѣльныя и господствуетъ одинъ общий языкъ, а мѣстныя уклоненія его столь незначительны, что ихъ даже не всякій замѣтитъ; тамъ областные словари получаютъ совсемѣ иное значеніе: областной говорѣ свойственѣ простому народу, а простонародный языкѣ – корень и основаніе образованнаго языка; послѣдній, со всѣми прикрасами своими и со всею грамматикой долженъ признать простонародный языкъ нашѣ роднымъ отцомъ своимъ, и въ то же вермя живымъ, настоящимъ источникомъ” (15, XLI).

Отже, гіпертекстове обстеження текстів у ієрархії функцій являє загальну функцію діалектальних топіків – функцію художньої ілюзійності, комунікативної правдоподібності у відтворенні мовленнєвого реалізму. Тут доречною буде теза Г.-Г. Гадамера щодо специфіки мистецтва: “При будь-якому контакті з мистецтвом, – слушно пише автор, – вже відбувається це взяття в лапки..., бо ніхто не сприймає картину чи скульптуру за реально відображені речі, навіть у крайньому випадку – у випадку з живописом ілюзіоністів, який підносить до сфери ідеального ілюзію реальності і так добивається естетичної насолоди...” (16, 226)

У нашому випадку діалектні топіки є лінгворегіональними “конкретизаторами” мовлення художньо творених персонажів (соціумів); ці топіки є засобом художньої репрезентації буденності мовлення, “вписаною” у динаміку сюжету.

Виділені нами функції впливають із об’єктивної природи самого діалекту, його експліцитних ознак.

Лінгвальна атрибутика (у тому числі й діалектальні топіки) у художньому тексті є функціонально відкритою. Вона як художній засіб виступає елементом “класичності” творів. Митець вживає його залежно від інтенції та глибини проникнення його художньої свідомості у мову як найтонший універсальний об’єкт антропосфери.

Загалом діалектні текстами через національну літературу маніфестують лінгвокультурні аксиси своєї мови. Якщо ми кваліфікували діалект як лінгвоетнічний феномен і як глибинну генезотворчу основу національної мови (17, 16), то діалектний топик у національних художніх текстах слід визначати як часткову референцію національної мови через посередництво національного письменства.

1. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.
2. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек. Текст. Семіосфера. – М., 1996.
3. Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. – М., 1986.
4. Возняк Т. Тексти та переклад. Семантичний простір мови. Одвічне питання. Мартін Гейдегер. Ганс Георг Гадамер. Габріель Марсель. – Х., 1996.
5. Манн Т. Собрание сочинений в десяти томах. – Т. 5. – М., 1960.
6. Манн Т. Собрание сочинений в десяти томах. – Т. 1. – М., 1959.
7. Доде А. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 6. – М., 1965.
8. Золя Е. Щастя Ругонів. – К., 1969.
9. Теккерей У. Ярмарка тщеславия. Роман без героя. – Т.1. – М., 1980.
10. Франс А. Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 2. – М., 1958.
11. Фейхтвангер Л. Собрание сочинений в 12-ти томах. – Т. 3. Успех. Кн. 1-3. – М., 1964
12. Манн Т. Собрание сочинений в десяти томах. – Т. 6. – М., 1960.
13. Білоус Д. Диво калинове. Чари барвінкові. – К., 1994.
14. Рильський М. Жага. Вибрані поезії. – К., 1967.
15. Даль В. О наречіяхъ рускаго языка. – Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.1 А-З. – М., 1956.
16. Гадамер Г.-Г. Поезія і філософія // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2002.
17. Панфілов М.П. Національна мова як лінгвокультурний феномен: ендоетнічна аксіологія // Мова і культура. – Вип. 6. – Том V/2. – К., 2003.